

FUENTES LITERARIAS Y EPIGRÁFICAS PARA EL
ESTUDIO DE LOS VALETUDINARIA URBANOS EN EL
MUNDO ROMANO

Mª Ángeles ALONSO ALONSO
(Departamento de Ciencias Históricas, Universidad de Cantabria)

Abstract: *Valetudinaria – big infirmaries within the walls of legionary camps destined to cure and take care of soldiers wounded in battles – are, up to this moment, the only Roman sanitary structures discovered by archaeologists. In urban contexts, medical activity has been found in small spaces such as doctor's house interiors or tabernae medicae. Nevertheless, there is no record in cities of larger constructions, such as those present in military contexts. However, a number of Latin authors mention the word valetudinarium and it also appears in some epigraphic documents in the city of Rome. All this data is useful to fulfil the information given by archaeological discovering and, in addition, it offers the chance to certify the existence of urban infirmaries devoted to cover sanitary necessities of a large number of people.*

Rezumat: *Valetudinaria – marile infirmerii din interiorul zidurilor taberelor militare destinate vindecării și îngrijirii soldaților răniți în lupte – sunt, până acum, singurele structuri sanitare romane descoperite de arheologi. În contexte urbane, activitatea medicală se desfășura în spații mici, cum ar fi interioarele caselor medicilor sau tabernae medicae. În orice caz, în orașe nu sunt atestate construcții mari, precum cele prezente în contexte militare. Cu toate acestea, o serie de autori latini menționează cuvântul valetudinarium; el apare, de asemenea, în unele documente epigrafice din orașul Roma. Toate aceste date sunt utile pentru studierea informațiilor oferite prin descoperire arheologică și, în plus, oferă posibilitatea de a certifica existența infirmeriilor urbane destinate acoperirii necesităților sanitare ale unui număr mare de persoane.*

TOLEMEO IL CANNIBALE
(NOTA A IOANN. ANT. FR. 124 ROBERTO)

Nicola BIFFI
(Università di Bari Aldo Moro)

Abstract: *The unknown Ptolemy mentioned in Ioann. Antioch. Fr 124 Roberto, which speaks of human victims cut into pieces and boiled in a cauldron*

to be offered as a meal, may be Ptolemy IX Lathyrus and not, as is intended by the publisher, Ptolemy IV Eupator.

Rezumat: Necunoscutul Ptolemeu menționat în Ioann. Antioch. Fr. 124 Roberto, care vorbește despre victime umane tăiate în bucăți și fierțe într-un cazan, pentru a fi oferite ca mâncare, poate fi Ptolemeu IX Lathyrus, și nu Ptolemeu IV Eupator, cum a indicat editorul.

BIBLIOGRAPHIA CLASSICA ORAE SEPTENTRIONALIS PONTI EUXINI I. EPIGRAPHICA, NUMISMATICA, ONO- MASTICA & PROSOPOGRAPHICA ALS ERSTER SCHRITT EINES FORSCHUNGSPROJEKTS

Victor COJOCARU
(Archäologisches Institut, Iași)

Summary: This article is to introduce to the scholarly community the first of five volumes of an exhaustive bibliography that presents the literature on the northern Black Sea area in Greco-Roman times as completely as possible. For the first time, it has been attempted to compile the entire literature on North Pontic epigraphy, numismatics and onomastics from the West and East published since the beginning until the year 2013.

Starting with first research trip to the Ukraine in 1994, the author began collecting literature that became less and less accessible after the collapse of the USSR. A major feature of the development after the Turn is that post-Soviet historiography operates at a much higher rate of publication as before. This circumstance has actually led to an “explosion” of literature on the history, archaeology, epigraphy and coinage of the ancient cities from the Danube River to the northern foothills of the Caucasus, a region that is now part of southern Ukraine and southern Russia. Thanks to a much higher degree of international collaboration and exchange in post-Soviet times, Russian and Ukrainian colleagues have increasingly gained familiarity with the latest methods and interdisciplinary approaches in the fields of Classical Studies. Since the author has been actively involved in international cooperation on the Black Sea coast over the last 20 years, he has become ever more aware that a comprehensive bibliography of the northern Black Sea region in Classical antiquity is a real desideratum. The *Bibliographia classica* is intended to remedy this lack and foster further international cooperation by means of this newly devised tool.

The first volume *Epigraphica, numismatica, onomastica & prosopographica* is dedicated to the memory of Heinz Heinen. As a former supervisor in Trier, he generously supported the initiative of a *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini* as well as other projects of the author. The project is imbued with the spirit of exchange between Eastern and Western European Classical Studies – a

spirit that Heinz Heinen spread through his tireless research, publishing and editorial activities since the 1970s.

Rezumat: *Lucrarea, a cărei apariție apropiată este anunțată aici, reprezintă prima parte a unei bibliografii, pe cât posibil exhaustive și alcătuite din cinci volume, referitoare la publicarea antichităților nord-pontice din epocile greacă și romană. Încă de la primul volum, Bibliographia classica ar putea deveni un instrument de lucru menit să stimuleze colaborarea internațională, ținând cont de faptul că este vorba de prima încercare de sistematizare a întregii bibliografii (atât est-europene cât și occidentale), de la primele publicații și până la titluri apărute în 2013, aferente domeniilor epigrafiei, numismaticii și onomasticii.*

Odată cu prima sa deplasare de documentare în Ucraina în 1994, autorul a purces la adunarea sistematică a unei literaturi de specialitate tot mai dispersate și mai greu accesibile după destrămarea Uniunii Sovietice. Principala trăsătură a evoluției istoriografiei post-sovietice rezidă în intensitatea mult sporită a aparițiilor editoriale în comparație cu deceniile anterioare, ceea ce a dus la o adevărată „explozie” (inclusiv în domeniile epigrafiei și numismaticii) a publicațiilor legate de problematica orașelor antice situate între Dunărea de Jos și poalele Caucazului, regiune care ține în prezent de sudul Ucrainei și al Rusiei. Datorită intensificării colaborării dintre reprezentanții diferitelor școli și a unui schimb de idei mult sporit în perioada postsovietică, specialiștii din Rusia și Ucraina au început să devină mai familiarizați cu noile tendințe în domeniul studiilor clasice și cu metodele de cercetare interdisciplinare de actualitate în plan internațional. Autorul acestor rânduri participă el însuși de 20 de ani la colaborarea internațională privind studierea antichităților nord-pontice, ceea ce i-a oferit prilejul unei reflecții temeinice asupra adunării sistematice, pe cât posibil exhaustive, a literaturii de specialitate ca un deziderat important pentru toți cei preocupați de ținuturile de la nordul Mării Negre.

Volumul Epigraphica, numismatica, onomastica & prosopographica este dedicat memoriei profesorului de la Trier Heinz Heinen care, în calitatea sa de fost îndrumător științific, a sprijinit ani la rând – cu știință de carte deosebită și cu multă umanitate – atât inițiativa unei bibliografii clasice referitoare la litoralul nord-pontic cât și alte proiecte ale autorului. Ca atare, autorul consideră acum o datorie de onoare să vadă numele regretatului său mentor legat de un proiect pătruns de spiritul schimbului de idei între clasiștii din estul și vestul Europei, spirit la a cărui propășire Heinz Heinen a contribuit prin activitatea sa neobosită de îndrumător, autor și editor încă din anii 1970.

LIBER ASCETICUS. O LECTURĂ ANAGOGICĂ A SCRIPTURII

Florin CRÎȘMĂREANU
(Universitatea „Alexandru I. Cuza” din Iași)

Abstract: *Liber Asceticus (CPG 7692) of saint Maximus the Confessor (580-662) is a representative text for the entire literature of Christian spirituality, being assiduously read especially in the monarchical communities, a proof in this respect being the large number of manuscripts where it has been kept. On the other hand, in the academic environment, this text did not enjoy great attention, being dedicated to it not more than 2-3 studies that deserve to be considered important. On this ground, relatively unsatisfied by the academic exegesis, I intend an analysis of the Maximian text in a hermeneutic sense, trying to highlight the fact that we are not dealing in this writing with a moral interpretation, not even with an allegorical one, as it is frequently claimed, but with an anagogic interpretation.*

Rezumat: *Liber Asceticus (CPG 7692) al Sfântului Maxim Mărturisitorul (580-662) este un text reprezentativ pentru întreaga literatură a spiritualității creștine, fiind lecturat asiduu mai ales în comunitățile monahale, o dovadă în acest sens fiind numărul mare de manuscrise în care s-a păstrat. Pe de altă parte, în mediul academic, acest text nu s-a bucurat de o mare atenție, fiindu-i dedicate nu mai mult de 2-3 studii ce merită a fi considerate importante. Pe acest teren, relativ nesaturat de exegeza academică, îmi propun o analiză a textului maximian în cheie hermeneutică, încercând să evidențiez faptul că nu avem de-a face în această scriere cu o interpretare morală, nici măcar cu una alegorică, cum frecvent se susține, ci cu o interpretare anagogică.*

«ORIENTAUX» EN DACIE ROMAINE. RÉÉDITION D'UNE DÉDICACE GRECQUE D'ARCOBARA/ILIȘUA (SEG LVII 683 = AÉ, 2006, 1131)

Dan DANA (CNRS/ANHIMA, Paris)

Résumé: *Le réexamen du texte et de l'iconographie d'une dédicace grecque d'Arcobara/Ilișua (Dacie Porolissensis), publiée à plusieurs reprises depuis 2006 (SEG LVII 683 = AÉ, 2006, 1131), avec des lectures partielles et divergentes, permet de reconnaître une dédicace aux dieux tutélaires de la médecine et de la santé (Hygie, Asclépios et Apollon), érigée par un hellénophone, sans doute un soldat actif dans l'ala I Tungrorum Frontoniana.*

Rezumat: *Reexaminarea textului și iconografiei unei dedicații în greacă de la Arcobara/Ilișua (Dacia Porolissensis), publicată de mai multe ori din 2006 încoace (SEG LVII 683 = AÉ, 2006, 1131), cu lecturi parțiale și divergente, permite recunoașterea unei dedicații închinată zeilor tutelari ai medicinei și ai sănătății (Hygia, Asclepios și Apollo), de către un elenofon, probabil un soldat activ în ala I Tungrorum Frontoniana.*

PTOLÉMÉE ET LA TOPONYMIE DE LA DACIE (II-V)

Dan DANA (CNRS/ANHIMA, Paris)
Sorin NEMETI (Université Babeş-Bolyai, Cluj)

Résumé: [II] Parmi les ouvrages moins connus de Claude Ptolémée, il convient de prendre en considération une liste de villes fameuses de l'œcoumène, Κανῶν πόλεων ἐπισήμων, qui s'inscrit dans la même tradition de la Géographie. On y rencontre trois toponymes de Dacie, avec des coordonnées légèrement différentes par rapport à celles données dans son œuvre plus connue: Salinae, Zarmizegethousa (basileion/Regia) et Potaissa. – [III] À partir des graphies du toponyme dace Potaissa dans les manuscrits des deux ouvrages de Ptolémée, on s'interroge sur ses diverses formes dans les autres sources littéraires, notamment géographiques, ainsi que dans les inscriptions. C'est grâce à cette attention portée aux diverses graphies que son étymologie devient accessible. – [IV] Mêmes considérations au sujet de Porolissum. – [V] Et de Zarmizegethousa.

Rezumat: [II] Printre operele mai puțin cunoscute ale lui Claudiu Ptolemeu se cuvine să luăm în seamă o listă de orașe de seamă ale oicumenei, Κανῶν πόλεων ἐπισήμων, care se înscrie în aceeași tradiție a Geografiei. Aici întâlnim și trei toponime din Dacia, cu coordonate ușor diferite de cele date în opera sa mai cunoscută: Salinae, Zarmizegethousa (basileion/Regia) și Potaissa. – [III] Plecând de la grafiele toponimului dacic Potaissa în manuscrisele celor două lucrări ale lui Ptolemeu, vom discuta diferitele sale forme în alte surse literare, îndeosebi geografice, ca și în inscripții, etimologia sa devenind astfel accesibilă. – [IV] Aceleași considerații despre Porolissum. – [V] Și Zarmizegethousa.

NUEVA RELIGIÓN, NUEVOS ESCENARIOS: JERUSALÉN DESPUÉS DEL 313

Pablo C. DÍAZ
(Universidad de Salamanca)

Abstract: During the first three centuries of its existence, Christianity seemed to have shown an almost absolute indifference to the sacred place. It was the idea of community, the collective celebration, the sense of group belonging or, at best, the example of martyrs, which had formed its identity universe. However, after the hegemonic imposition of Constantine and the possibility of exteriorizing without any restriction the demonstrations of belief, Christians went on to build a whole religious geography in which they successively located the places for their heroes; the martyrs, of course, but they especially embarked on consecrating all the spaces that had had some meaning in the conformation of their religion. The political, psychological, sociological or even theological motivations that led to this

transformation are complex, but nowhere as in Jerusalem and its surroundings were they staged in such a magnificent way.

Resumen: *Durante los tres primeros siglos de su existencia el cristianismo parecía haber mostrado hacia el lugar sagrado una indiferencia casi absoluta. Era la idea de comunidad, la celebración colectiva, el sentido de pertenencia grupal, en el mejor de los casos el ejemplo de los mártires lo que había conformado su universo identitario. Sin embargo, tras la imposición hegemónica de Constantino y la posibilidad de exteriorizar sin restricción alguna las manifestaciones creenciales, los cristianos pasaron a construir toda una geografía religiosa en la que sucesivamente ubicaron los lugares de sus héroes, los mártires, por supuesto, pero especialmente se lanzaron a una sacralización de todos los espacios que habían tenido algún significado en la conformación de su religión. Las motivaciones, psicológicas, sociológicas o teológicas, incluso políticas, que llevaron a esa transformación son complejas, pero en ningún lugar como en Jerusalén y sus alrededores se escenificaron de una manera tan grandiosa.*

Rezumat: *În primele trei secole ale existenței sale, creștinismul pare să fi manifestat o indiferență cvasiabsolută față de locul sacru. Importante erau ideea de comunitate, celebrarea colectivă, sentimentul apartenenței la un grup, în majoritatea cazurilor exemplul martirilor modelând universul identitar. Dar, o dată cu impunerea hegemonică a lui Constantin și cu posibilitatea exteriorizării fără restricții a manifestărilor de credință, creștinii au trecut la realizarea unei adevărate geografii religioase, locul principal ocupându-l, desigur, eroii lor, martirii, dar care a vizat sacralizarea tuturor spațiilor care au avut o anumită semnificație în modelarea religiei lor. Motivațiile – psihologice, sociologice sau teologice, chiar politice – care au dus la această transformare sunt complexe, dar nicăieri ca în Ierusalim și în împrejurimi nu s-au manifestat într-o manieră atât de grandioasă.*

SPUREN DES JUDÄO-CHRISTENTUMS IN DARDANIEN

Naser FERRI

(Universität von Prishtina, Albanologisches Institut, Kosovë)

Summary: *Among the large number of relics from the period of antiquity in Dardania, there is also a flagstone 57 high and 40 centimeters wide. In a later period it was moved from its original place and incorporated in the fortification wall, five meters tall, around the Christian Orthodox Patriarchy in Peja. The flagstone is unique by its appearance, with six symmetric figures and a lot of details in low relief, with stylized images of cypresses on the both sides. Many nations honored cypress as a holy tree, as a long life evergreen tree. Greeks and Romans connected it to the chthonic gods, especially Pluto, the god of the underground world of the dead. In the classical world, cypress symbolised immortality and the process of reborn, and early Christians adopted it as a symbol of eternal life. In the center*

of the relief is a hexagram, known also as „Magen David“, or, in the Arabic sources, as „Solomon's (Suleiman's) seal“. This – alongside with menorah – is an ancient symbol of Judaism, and in the flagstone it was placed in a medallion similar to the symbol engraved in the walls of the old city of Jerusalem, as well as to those found at so called „Jewish market place“ in Elbasan.

Below the images of cypresses and „Magen David“ are shown three fishes, which in the ancient Jewish tradition symbolised truth and fidelity. In Christianity, fish symbolised Jesus Christ (cross, as a symbol of Christianity, officially became a symbol of the Christianity not before the Council of Nicea, in 325 A.D.). Three fishes, or the number three itself, could be also be understood as a symbol of the Holy Trinity. Typologically, the plate contents mixed Roman, Jewish and early Christian elements. So, there are put together various cultural symbols and systems of fate, with Judeo-Christian elements as prevalent. Based on its typology, iconography, and art theory knowledge, it should be assumed that this flagstone was a part of an Judeo-Christian osuarium (a stone box for keeping human bones) from the Classical period, i.e. from the time before the Christian fate became an official religion during the Roman Imperium. This witness an early presence of Jews in Dardania, after the Temple in Jerusalem was destroyed in 70 A. D., and Jews were expelled from their homeland. As a group, Jews started to come to Illyria, and also to Dardania, together with the troops of the Roman army, which were engaged in wars at the East of the Imperium, or they came in other ways, as slaves, craftsmen, bankers, or similar. Jewish names were proven in town Ftera

---

* naserferri@yahoo.com

near Saranda, Albania, and in Saranda were, in 1971, found remnants of an antique synagogue. There is a lot of remnants of Jewish presence also in Vlora, Elbasan and other parts of Illyria in the beginning of the first century of Common Era.

At the early days of Christianity, as a kind of continuation of Judaism, some Jews became followers of the Jesus Christ, believing that his mission was a New Covenant or union between God and Jewish people. It was believed among them especially because Jesus Christ himself, and all his apostles, were born Jewish, as well as that Romans perpetrated both, Jews and Christians. It is needed to stress that in approximately the same time occurred the first Christian martyrs in Dardania: Flor and Laur, as well as that there were also found other traces of early Christianity in Dardania.

Rezumat: Printre numeroasele relicve din perioada antică din Dardania, se află și o lespede de 57 cm înălțime și 40 cm lățime. Într-o perioadă ulterioară celei antice a fost mutată din locul său original și încorporată în zidul de fortificație aflat la cinci metri de taxarea din apropierea Patriarhiei creștin-ortodoxe din Peja. Lespedea este unică prin aspectul său, având șase cifre simetrice și o mulțime de detalii în basorelief, cu imagini stilizate de chiparoși de ambele părți. Multe populații au onorat chiparosul ca un copac sfânt, ca un simbol al vieții veșnice. Grecii și romanii l-au legat de zeii chtonici, în special în Pluto, zeul lumii subterane a morților. În lumea clasică, chiparosul simboliza nemurirea și procesul

renașterii, iar primii creștini l-au adoptat ca un simbol al vieții veșnice. În centrul reliefului este o hexagramă, cunoscută ca „Stea lui David” sau, în sursele arabe, ca „sigiliul lui Solomon (al lui Suleiman)”. Aceasta – împreună menora – este un simbol străvechi al iudaismului, în frescă fiind plasat într-un medalion similar cu simbolul gravat în zidurile vechiului oraș al Ierusalimului, precum și cu cele găsite la așa-numita „piață evreiescă” din Elbasan.

Sub imaginile chiparoșilor și a „Stelei lui David”, se găsesc trei pești, care în tradiția iudaică simbolizau adevărul și fidelitate. În creștinism, peștele simboliza pe Isus Hristos (crucea, ca un simbol al creștinismului, nu a devenit oficial un simbol al creștinismului înainte de Conciliul de la Niceea din anul 325 d.Hr.). Trei pești, sau numărul trei în sine, ar putea fi, de asemenea, înțeles ca un simbol al Treimii. Tipologic, lespede de piatră conține elemente romane, evreiești și creștine timpurii amestecate. Astfel, sunt puse împreună simboluri culturale și sisteme de credință diverse, elementele iudeo-creștine predominând. Pe baza tipologiei, iconografiei și a teoriei artei, se poate presupune că această lespede de piatră a făcut parte dintr-un osuarium iudeo-creștin (o cutie de piatră pentru păstrarea oaselor umane) din perioada clasică, adică dinainte ca creștinismul să devină o religie oficială în Imperiul Roman. Ea este o dovadă a prezenței timpurii a evreilor în Dardania, mai precis după ce Templul din Ierusalim a fost distrus în anul 70 d.Hr. iar evreii au fost expulzați din țara lor. Ca grup, evreii au început să vină în Illyria și, de asemenea, în Dardania, o dată cu unitățile armatei romane care au fost angajate în războaiele din Orient sau au ajuns în alte moduri, ca sclavi, meșteșugari, bancheri ș.a. Nume evreiești au fost atestate în orașul Ftera, lângă Saranda, Albania, iar în 1971, în Saranda, au fost descoperite urmele unei sinagogi antice. De asemenea, există o mulțime de dovezi ale prezenței evreiești în Vlora, Elbasan și alte părți din Illyria la începutul primului secol al erei noastre.

La începutul creștinismului, ca un fel de continuare a iudaismului, unii evrei au devenit adepți ai lui Isus Hristos, crezând că misiunea lui era realizarea unui nou legământ sau a unei noi uniuni dintre Dumnezeu și poporul evreu. Se credea aceasta pentru că Isus Hristos și toți apostolii lui s-au născut evrei și pentru că romanii asupreau, deopotrivă, atât pe evrei, cât și pe creștini. Este necesar să se sublinieze faptul că, aproximativ în același timp, sunt atestați primii martiri creștini din Dardania: Florus și Laurus, precum și că au fost găsite, de asemenea, alte urme ale creștinismului timpuriu aici.

UNE RUPTURE CONSOMMÉE. CHRÉTIENS ET JUIFS SUR LE CHEMIN DE LA SÉPARATION/DIFFÉRENTIATION ENTRE LA DESTRUCTION DU TEMPLE (70 APR. J.-C.) ET LA RÉVOLTE DE BAR KOKHBA (132-135 APR. J.-C.)

Attila JAKAB
(Civitas Europica Centralis, Budapest)

Abstract: *For two decades the separation between Christianity and Judaism in the first century of our era is in the focus of discussions. The theory of the parting of the ways has indeed been questioned. The objective of the study is to show that to understand the rise of these two opposing and conflicting religious systems three socio-religious categories must be considered: Gentile Christians, Jewish Christians and Rabbinic Judaism. The Jewish Christians represents the bridge or the overlapping area between the two systems. It is their double marginalization and disappearance, which accelerated and accentuated the distinction between Christianity and Judaism. The steps that have led to this result are five in number: 1) the lynching of James, the brother of the Lord; 2) the destruction of the Temple and the writing of the Gospel of Matthew; 3) the writing of the Gospel of John; 4) the Jewish revolt under Trajan; and 5) the Jewish revolt of Bar Kokhba. It is possible to conclude that if the concept of "differentiation/distinction" is operative regarding the Gentile Christianity and Rabbinic Judaism, the concept of "separation" should nevertheless be maintained in the case of Jewish Christianity. Their heritage was later recovered by the Great Church and many of the arguments used by Christians in the polemic against the Jews undoubtedly comes from the arsenal of the Jewish Christians who have struggled the most against the emerging Rabbinic Judaism.*

Rezumat: *Timp de două decenii separarea dintre creștinism și iudaism în primul secol al erei noastre se află în centrul discuțiilor savante. Ideea dominantă a literaturii anglo-saxonice, the parting of the ways (răscrucea drumurilor), în deceniul trecut a fost pus la îndoială. Obiectivul lucrării este de a arăta că pentru a înțelege apariția acestor două sisteme religioase opuse și antagonice trei categorii socio-religioase trebuie luate în seamă: creștinii dintre neamuri, creștinii evrei și iudaismul rabbinic. În realitate, creștinii evrei reprezintă podul sau zona de suprapunere între cele două sisteme. Dubla lor marginalizare și dispariție a accelerat și accentuat distincția între creștinism și iudaism. Etapele care au condus la acest rezultat sunt în număr de cinci: 1) linșajul lui Jacob, fratele Domnului; 2) distrugerea Templului și redactarea Evangheliei după Matei; 4) redactarea Evangheliei după Ioan; 4) revolta evreiască sub Traian; revolta lui Bar Kokhba. Concluzia este că dacă conceptul de „diferențiere/distincție” este operativ în ceea ce privește creștinismul dintre neamuri și iudaismul rabbinic, conceptul de „separare” ar trebui să fie, totuși menținut în ceea ce privește evreii creștini. Moștenirea lor a fost ulterior recuperată de Biserica Mare și multe din argumentele folosite de creștini în polemica împotriva evreilor vine, fără îndoială, din arsenalul evreilor creștini, care au luptat cel mai mult împotriva iudaismului rabbinic în curs de dezvoltare.*

**MULTUM EST QUOD DEBEMUS ET MATRIBUS:
LE DONNE DELLA FAMIGLIA DEGLI APOLLINARI**

Patrizia MASCOLI
(Università di Bari Aldo Moro)

Abstract: Research about Apollinares' women starts chiefly from the examination of Sidonius' work. It fits very well to an analysis of female world in the milieu of Vth century Gallo-Roman élites. Apollinares' women seem to embody traditional values classic Rome has based on: absolute ethic strictness, dignity, loyalty, high-mindedness as a straight consequence of their ancestry.

Résumé: La recherche sur les femmes des Apollinaires part surtout de l'analyse de l'oeuvre de Sidoine. Elle s'offre toute aisément à une analyse du monde féminin dans le milieu des élites gallo-romaines du Vème siècle. Les femmes des Apollinaires semblent incarner les valeurs traditionnelles sur lesquelles la Rome classique se fondait: absolue rigueur morale, dignité, fidélité, noblesse d'âme comme conséquence directe de leur haute lignée.

Rezumat: Cercetarea femeilor din familia Apollinaris se bazează, în primul rând, pe opera lui Sidonius. Ea se pretează foarte bine la o analiză a lumii feminine în mediul elitelor galo-romane al secolului al V-lea. Femeile Apollinarilor par să încarneze valorile tradiționale pe care s-a clădit Roma clasică: rigoare morală, demnitate, loialitate, noblețe sufletească derivând din ascendența lor.

THE CONVERSION OF SAINT AUGUSTINE: RHETORIC, BIBLICAL ERUDITION AND ARTISTIC TALENT

Florentina NICOLAE
(„Ovidius” University of Constanța)

Abstract: In the year 386, while in Milan, Augustine lives the revelation of his life, in the garden of his friend Alypius. These moments of exceptional spiritual intensity are remembered in his famous work Confessions (VIII, 25-30), in a writing whose artistic refinement lives up to the importance of the events. Augustine's rhetorical background, biblical erudition and artistic skills create a model of patristic eloquence, true poetry in prose. In this study, we will analyze some subtleties of the Latin language used by Augustine in support of his religious ideas and spiritual fervor.

Rezumat: În anul 386, pe când se afla la Milano, Augustin își trăiește revelația vieții, în grădina prietenului său Alypius. Aceste momente de o excepțională intensitate spirituală sunt rememorate în celebra lucrare Confesiuni (VIII, 23-30), printr-o scriitură al cărei rafinament artistic se ridică la înălțimea importanței evenimentelor. Educația retorică a lui Augustin, erudiția sa biblică și talentul artistic creează un model de elocință patristică, o adevărată poezie în proză. În acest studiu vom analiza câteva subtilități ale limbii latine utilizate de Augustin, pentru a susține ideile sale religioase și fervoarea spirituală.

PUBLIUS AELIUS TERENTIANUS. O NOUĂ INSCRIȚIE TEGULARĂ A ANTREPRENORULUI CIVIL APULENS

Ioan OPREA
(Universitatea „Alexandru I. Cuza” din Iași)

Abstract: *The aim of our short article is to report a new discovery of a brick stamp belonging to Publius Aelius Terentianus, a well known civilian craftman from Apulum. The stamp was discovered by chance in December 2013, few metres away from the country road which passes through Bulza I terrace from Oarda, Alba county.*

Rezumat: *Scopul acestui scurt articol este de a semnala descoperirea unei noi ștampile tegulare aparținând lui Publius Aelius Terentianus, un binecunoscut antreprenor civil de la Apulum. Ștampila a fost descoperită întâmplător în luna decembrie a anului 2013, la câțiva metri de drumul de țară care trece prin terasa Bulza din Oarda, jud. Alba.*

CENNI SU ALCUNI ASPETTI FONDAMENTALI DELLA TIPOLOGIA MORFOLOGICA DI NOMI ED AGGETTIVI NEL MESSALE DI GIOVANNI BUZUKU (1555)

Evalda PACI
(Centro di Studi di Albanologia, Tirana)

Abstract: *With the critical editions completed after the second half of the last century, the study of linguistic subsystems that make up the book of Gjon Buzuku has become much easier. There is yet to go deeper into the issues of adjectival and nominal systems, as well as other morphological and semantic categories. The investigation of certain adjectival and nominal forms is also a contribution to the completion of a lexical frame of the liturgy in the works of old Albanian literature, since this lexicon contains many adjectival and nominal forms, a good part of which survives in today's liturgical terminology. This way, the morphological connections between these parts of speech are rediscovered, as well as their concrete used in the book of Gjon Buzuku.*

Rezumat: *O dată cu realizarea, după jumătatea secolului trecut, a edițiilor critice complete ale cărții lui Gjon Buzuku, studiul subsistemelor lingvistice ale acestuia a devenit mai facil. Se poate pătrunde deja mai adânc în problemele sistemelor adjectival și nominal, precum și în alte categorii morfologice și semantice. Cercetarea unor forme adjectivale și nominale contribuie, de asemenea, la creionarea cadrului lexical al liturghiei din lucrările vechii literaturi albaneze, deoarece acest lexicon conține mai multe forme adjectivale și nominale, dintre care o*

bună parte a supraviețuit în terminologia liturgică actuală. În acest fel, sunt redescoperite legăturile morfologice dintre aceste părți de vorbire, ca și folosirea lor concretă în cartea lui Gjon Buzuku.

HUMAN SACRIFICES AND/OR MARTYRS

Monika PESTHY-SIMON
(Budapest)

Abstract: *The paper examines two hagiographic texts, the Martyrdom of Dasius (late 4th century?) and the Martyrdom of Caesarius (6th century). Both of them insert into the description of the events leading to the death of their respective protagonist the story of a pagan human sacrifice. It is clear that these stories are legendary, such rites, as presented here, were never practised, and we can be fairly sure, that when these texts were composed, no human sacrifices were offered to the „pagan” gods in the Roman Empire. Why then, did Christian authors of the 4th – 6th centuries feel the necessity to present these pagan rituals as a counterpoint to Christian martyrdom?*

Rezumat: *Studiul examinează două texte hagiografice – Martiriul lui Dasius (sfârșitul secolului al IV-lea?) și Martiriul lui Caesarius (secolul al VI-lea). Ambele introduc în descrierea evenimentelor care au dus la moartea protagoniștilor respectivi povestea unui sacrificiu uman. Este clar că aceste povești sunt legendare, astfel de ritualuri, așa cum sunt prezentate aici, nefiind practicate și putem fi destul de siguri că atunci când aceste texte au fost compuse nici un sacrificiu uman nu mai era oferit zeilor „păgâni” din Imperiul roman. De ce atunci autorii creștini din secolele IV-VI au simțit nevoia de a prezenta aceste ritualuri păgâne ca o contrapondere a martirului creștin?*

EPISTOLOGRAFIA HIERONYMIANĂ. OBSERVAȚII ASUPRA METAFOREI

Constantin RĂCHITĂ
(Departamentul Interdisciplinar Socio-Uman,
Universitatea “Al. I. Cuza” din Iași)

Abstract: *The metaphors present in the religious language often tend to escape traditional linguistic analysis. One of the reasons is their different functionality within this discourse, which no longer meet the prevailing aesthetic functions. The purpose of this text is to outline some general characteristics of metaphors found in St. Jerome’s epistolography, from the perspective of conceptual metaphor theory developed by George Lakoff. For the American linguist meta-*

phor is not just a matter of language, but involves a complex cognitive process conducted following systematic connection of two conceptual domains.

Rezumat: Metaforele prezente în limbajul religios tind de multe ori să scape analizei lingvistice tradiționale. Unul dintre motive îl constituie funcționalitatea lor diferită din cadrul acestui tip de discurs, unde nu mai îndeplinesc funcții predominant estetice. Scopul acestui text este cel de a contura câteva caracteristici generale ale metaforelor întâlnite în epistolografia Sfântului Ieronim, privite din perspectiva teoriei metaforei conceptuale a lui George Lakoff. Pentru lingvistul american metafora nu mai constituie doar o chestiune de limbaj, ci implică un proces cognitiv complex, realizat în urma conexiunii sistematice a două domenii conceptuale.

ARMA... HABE TUA. L'ULTIMA REGALE CONCESSIONE DI ENEA A LAUSO

Francesco ROSSI
(Università di Roma 3)

Abstract: The tenth book of Aeneid tells to the sacrifice of Lausus, the Etruscan King Mezentius' young son, who fights recklessly in a duel with Aeneas in order to defend his wounded father, and he meets his end inexorably (lines 789-832). Aeneas let Lausus hold his own weapons. The act's peculiarity – it is the only time Aeneas does it in the whole Aeneid – is underlined by Virgil renouncing the colloquial expression habe tibi for habe with the possessive tua (arma). This special construction will never appear in the other poets after Virgil.

Rezumat: Cartea a X-a a Eneidei vorbește despre sacrificiul lui Lausus, tânărul fiu al regelui etrusc Mezentius, care luptă imprudent într-un duel cu Eneas, cu scopul de a-l apăra pe tatăl său rănit, găsindu-și sfârșitul implacabil (rândurile 789-832). Eneas permite lui Lausus să utilizeze propriile arme. Caracterul neobișnuit al faptului – aceasta este singura dată în întreaga Eneida când Eneas o face – este subliniat de Vergilius prin renunțarea la expresia colocvială habe tibi pentru habe cu posesivul tua (arma). Această construcție specială nu va mai apărea la nici un alt poet după Vergilius.

'SANCTORUM QUICUMQUE LEGIS VENERARE SEPULCRUM': FORME DI COMUNICAZIONE EPIGRAFICA IN ETÀ TARDOANTICA

Paola DE SANTIS
(Università di Bari A. Moro)

Abstract: *The analysis of the intricate relationship between the productive process of a text and its eventual recipient is possible even through the consideration of specific phenomena, such as forms of devotion and processes of institutionalization of martyrial cult. The epigraphic documentation of Rome – devotional graffiti, epitaphs and dedicatory inscriptions – is an ideal instrument for the history of a ‘sacred area’. It allows to observe some particular aspects of communication (reception modes, readability, comprehension) in relation with development and consolidation of a collective and identitarian memory.*

Riassunto: *È possibile esaminare il complesso rapporto tra il processo di produzione di un testo e l'eventuale ricevente anche attraverso l'analisi di specifici fenomeni, come quello connesso alle forme di devozione e ai processi di istituzionalizzazione del culto martiriale. La documentazione epigrafica di Roma – graffiti devozionali, iscrizioni funerarie e dedicatorie – costituisce uno strumento privilegiato per la storia di un'“area sacra”; essa permette di osservare alcuni aspetti relativi la comunicazione (modalità di ricezione, leggibilità, comprensione) in relazione ai processi di formazione e consolidamento di una memoria identitaria e collettiva.*

Rezumat: *Analiza complicată a raportului complex dintre procesul de producere a unui text și eventualul destinatar al acestuia este posibilă chiar și prin luarea în considerare a unor fenomene specifice, cum ar fi formele de devoțiune și procesele de instituționalizare a cultului martirilor. Dumentăția epigrafică de la Roma – graffiti devoționali, inscripții funerare și dedicatorii – este un instrument ideal pentru istoria unui “spațiu sacru”. Aceasta permite să se observe unele aspecte particulare ale comunicării (modalități de receptare, lizibilitate, înțelegere), în legătură cu procesele de formare și consolidare a unei memorii colective și identitare.*

FOREIGNERS IN THE AREA OF CELEIA

Julijana VISOČNIK
(Nadškofijski arhiv Ljubljana)

Abstract: *The author aims to present those inhabitants from the Roman town of Celeia who moved here from elsewhere. They were attested on the inscriptions, primarily on the funerary and some also on votive ones. This research is therefore enabled by the inscription material from the town of Celeia and its ager. Some of the inscriptions explicitly state their place of origin, from where they left; others just indirectly reveal their homeland, which can be only presumed from the context.*

Rezumat: *Autorul își propune să prezinte pe acei locuitori din orașul roman Celeia care s-au mutat aici din altă parte. Ei sunt atestați pe inscripții, în primul rând funerare și, de asemenea, pe cele votive. Prin urmare, această cercetarea se bazează pe materialul epigrafic din orașul Celeia și ager-ul său. Unele*

inscripții prezintă în mod explicit locul de origine, locul de unde au plecat; altele relevă doar indirect locul de origine, care poate fi presupus numai din context.

MAXENTIUS – CREȘTIN? OBSERVAȚII PE MARGINEA UNEI LUCRĂRI RECENTE

Nelu ZUGRAVU
(Universitatea „Alexandru I. Cuza” din Iași)

Résumé: *Après quelques observations sur des aspects d'ensemble, l'auteur de la présente note insiste sur l'élément le plus originel et discutabile du livre écrit par Ramiro Donciu (L'empereur Maxence, Edipuglia, Bari, 2012), c'est-à-dire le christianisme de Maxence. En accord avec les opinions d'autres historiens, l'auteur considère que les arguments invoqués par Ramiro Donciu pour soutenir sa thèse ne sont pas suffisamment convaincants.*

1. *L'information d'Eusèbe de Césarée (HE, VIII, 14, 1) – où on mentionne qu'au début du règne (aspect très important) Maxence déclare, de manière hypocrite, «qu'il serait chrétien aussi» et qu'il a ordonné la cessation de la persécution contre les chrétiens – ne plaide pas à la faveur de son christianisme (voir p. 54-55, 65, 144, 174, 227). Par contre, elle semble donner raison aux historiens modernes qui voient dans les mots et les gestes du «tyran» des actes à résonance politique, destinés à élargir sa base sociale et à assurer la tranquillité tellement nécessaire au début du principat, considérant le refus de la reconnaissance de la part des tétrarques, les promoteurs «officiels» de la politique antichrétienne.*

2. *Ramiro Donciu soutient que Maxence a été chrétien grâce à sa mère, Eutropia (p. 48, 56, 85), mais on ne peut pas être sûr de ce fait. Même si, comme montré par les sources ecclésiastiques, les femmes converties ont eu un rôle très important dans l'éducation chrétienne des enfants, le fait n'était pas du tout une règle, surtout si le père était païen. Or, le père de Maxentius, Maximien Hercule, était païen. Il est difficile d'accepter l'idée conformément à laquelle Maxence aurait pu être baptisé avant les fiançailles de 293 et le mariage de 298-300 avec Valeria Maximilla – c'est-à-dire avant l'âge de 10 ans, puisque pendant ces temps-là, le baptême était toujours réservé aux adultes; en Syrie, comme dans d'autres places de l'Orient et de l'Occident, les preuves archéologiques du baptême des enfants apparaissent au Ve siècle.*

3. *Le refus de Maxence d'honorer son père et son beau-père à travers l'adoratio (Lac., Mort., XVIII, 9; 11) serait, selon l'auteur, «un acte en faveur de l'authenticité du christianisme de Maxence», puisque «l'adoration d'un autre dieu (y compris les empereurs tétrarques) que le Christ, signifiait pour tout chrétien abjurer sa foi» (p. 56; voir aussi p. 85). L'idée n'est pas nouvelle. Le cérémonial d'adoratio (gr. proskynesis) a été introduit par les Sévères, mais celui-ci avait lieu seulement dans des cas exceptionnels; Dioclétien l'a adopté définitivement comme particularité du nouveau statut du souverain. L'adoratio purpurae n'impliquait pas des gestes de nature religieuse, comme dans le rituel de la vénération des images impériales accompagnée par la simulacra numina (la prononciation d'une formule sacrée, les offres de vin et d'encens, comme Pline le Jeune informe dans la Lettre à Trajan), mais seulement s'agenouiller (inclinatio) et embrasser la pourpre impériale, puisque toute*

---

* nelu@uaic.ro; z_nelu@hotmail.com

incompatibilité avec la foi chrétienne semble être plutôt un préjugé moderne. Ammien Marcellin mentionne plusieurs épisodes de ce genre pendant le règne des empereurs chrétiens, tout en précisant que c'était un signe de la reconnaissance de la majesté impériale (maies-

tatis insigne). De l'autre côté, Galère et Maximien n'étaient pas des déités non plus, devant lesquelles Maxence aurait dû accomplir l'adoratio, comme M. Donciu laisse croire. D'ailleurs, l'auteur même soutient que, en conformité avec l'idéologie religieuse de la Tétrarchie, «l'empereur ne devenait pas un dieu, mais participait à la divinité, par la fonction impériale occupée» (p. 44). Par conséquent, il est possible que Maxence eût refusé de se conformer à une étiquette toujours pas suffisamment ancrée dans le protocole impérial, tout en restant fidèle à l'ancienne forme romaine de respect – salutatio. Une fois devenu Augustus, il aurait considéré indigne pour son statut de faire un tel geste, ce qui l'aurait rendu inférieur, tout en diminuant son prestige.

4. Le qualificatif de pater impius attribué par Lactance à Maximien Hercule, le père de Maxence (p. 56). C'est juste que, dans De mortibus persecutorum, on rencontre bien des fois le mot impius dans le sens de «infidèle, impie». Mais impius ne signifie pas seulement «infidèle» au sens religieux ; il a aussi une connotation morale profane, c'est-à-dire la violation d'un engagement envers l'Etat, envers une autorité instituée, une communauté ou la famille – ce qui signifie «sans respect, traître, déloyal, coupable, détestable». A notre opinion, pour Lactance, Maximien est pater impius non pas parce qu'il était adepte des anciennes divinités (par comparaison avec Maxence, qui était chrétien), mais parce qu'il avait été «déloyal, traître, coupable» premièrement envers son fils, auquel il devait sa réinvestiture avec la pourpre impériale, mais qui, ensuite, «avec une réalité puérile» (puerili aemulatione), n'a pas hésité d'essayer de le détrôner. Notre interprétation concorde parfaitement avec l'intentionnalité du passage entier où on rencontre l'expression pater impius, respectivement rebellis imperator, pater impius, socer perfidus (Lac., Mort., XXIX, 8), par lesquelles l'écrivain ecclésiastique a voulu mettre en évidence l'absence totale de loyauté de la part de Maximien envers toute institution publique et privée. Cela veut dire la loyauté vers les suivants: le souverain légitime, pour lequel il était un rebelle (rebellus), puisqu'il avait repris la pourpre après s'être officiellement retiré; envers sa propre famille, son fils respectivement, aux yeux duquel il était un traître (impius), puisqu'il avait essayé de le détrôner; finalement, envers la famille de sa fille, son beau-fils Constantine, plus précisément, vers lequel il s'est avéré être menteur (perfidus), car il avait profité de sa bonne volonté et il lui avait donné un conseil perfide concernant le nombre de troupes nécessaires pour la guerre contre les Francs.

5. L'association entre censura et pietas sur une inscription appartenant à une statue de Maxence, à Rome. Selon M. Donciu, chez les écrivains chrétiens que seulement lui connaît, cette juxtaposition «signifiait... une dévotion consciente et une forte piété»; tout en procédant à la même juxtaposition, Maxence a réussi, d'une «forme particulière, c'est-à-dire d'esprit chrétien et de forme païenne», à garder l'apparence de la loyauté vers la tradition romaine (p. 85), mais aussi à transmettre «un indice de l'existence de la nouvelle foi dans la ville éternelle», c'est-à-dire l'introduction, «d'une façon imperceptible», de la foi chrétienne «dans l'idéologie du pouvoir» (p. 91). L'auteur n'a pas cité avec attention l'inscription et il n'en a fait aucune analyse comparative. En fait, l'association n'a rien à faire avec le christianisme, mais avec la plus pure tradition politique et morale païenne. Jean Béranger, André Chastagnol, Philippe Bruggisser et Stéphane Ratti, parmi d'autres, apprécient que, à l'époque tardive, le terme censura ne fait pas référence à la magistrature censoriale, mais à une valeur morale, à une vertu impériale spécifique, signifiant «la droiture, la mesure, le contrôle de soi, la clairvoyance» (A. Chastagnol), reconnue à plusieurs empereurs, aussi qu'à quelques particuliers. Par conséquent, la censura veteris de l'inscription de Maxence fait allusion au comportement irréprochable du souverain, conformément aux anciennes vertus impériales. Les dernières incluaient aussi la pietas, inscrite sur le clupeus aureus mis dans le Sénat pour honorer Auguste, une vertu qui, dans le cas de Maxence, est définie comme «sans égal» (singularis). Ainsi, l'association entre censura et pietas n'a rien à faire avec le christianisme de Maxence, mais elle évoque son respect pour la tradi-

tion morale et religieuse romaine, aussi que la référence au modèle politique et idéologique d'Auguste, ce qui est aussi démontré par d'autres aspects de sa propagande.

6. L'appellatif *sacrosanctus* sur un milliaire découvert sur Via Valeria, auprès de Rome, à Arsoli. L'argument de M. Donciu est que chez les écrivains chrétiens – de nouveau, que seulement lui connaît – ce terme était utilisé «pour désigner quelqu'un 'très saint'»; or, dit lui, «cette appellation peut s'appliquer aussi à Maxence, au moins en ce qui concerne son ascendance païenne». Aussi, il date la borne milliaire dans les années 309-310, quand on peut détecter «un intérêt plus grand pour le christianisme» (p. 91). C'est une exagération, sans doute. Un *milliarium* était un document officiel et il est très peu probable que la personne en charge de son emplacement – un représentant de l'administration supérieure – eût été chrétienne or qu'elle eût connu la signification chrétienne de l'épithète. Très probablement, comme déjà suggéré dans l'historiographie, il soulignait le caractère inviolable du prince, en vertu de la *tribunicia potestas*, en accord avec la décision prise pendant le règne d'Auguste. Néanmoins, on ne peut pas exclure soit une erreur de lapicide (qui a écrit, au lieu de *sacrato* ou *sacratissimo*, le mot – toujours pas correcte – *sacroxancto*), soit une substitution intentionnelle des premiers termes – ordinaires dans la littérature et l'épigraphie impériale classique, inclusivement à l'époque de Maxence, pour souligner l'aura de sacralité et d'intangibilité du prince – avec un terme contenant une signification encore plus accentuée.

7. Le refus de Galère d'accepter la nomination de Maxence comme Caesar en 305, à cause du fait que le fils d'Eutropia «était déjà chrétien», c'est-à-dire avant février 303, quand les persécutions ont commencé (p. 54, 55, 57). Mais alors comment peut-on expliquer l'acceptation, dès 293 – selon l'auteur – de l'arrangement matrimonial avec sa fille Valeria Maximilla, et ensuite, vers 298-300, du mariage proprement-dit entre les deux? La réponse de l'auteur est surprenante: au moment de l'arrangement des fiançailles pour Valeria Maximilla, «ce fait demeure sans importance» (p. 55-56), puisque «son jeune âge (environ 10 ans) rend insignifiant son appartenance à une quelconque foi» (p. 56). Or, si on est d'accord avec M. Donciu que Galère se trouvait dès très jeune auprès du fondateur du système tétrarchique, tout en devenant «le plus vigoureux défenseur de la Tétrarchie» (p. 43; *vedi* *si* p. 47, 59-60, 93-94, 96), inclusivement de l'idéologie religieuse païenne qui fondait le régime (p. 57, 94), alors ce n'est pas possible que le Caesar ne saisisse le danger d'un tel mariage pour le futur de l'institution tétrarchique. De plus, si le christianisme a été la cause de la «haine» de Galère envers Maxence, ne devrait-on pas se demander pourquoi, une fois devenu Maximus Augustus (306), Galère n'a pas mis en question son mariage célébré toujours en 293 avec Valeria Galeria, la fille de Dioclétien, qui, comme sa mère, Prisca, était aussi chrétienne? Néanmoins, on sait que, dans son honneur, il a créé la province de Valeria et qu'il l'a élevée au rang d'Augusta. Nous ne pensons pas que la foi chrétienne de Maxence ait été la cause du refus de Galère de l'accepter comme successeur en 305. Peut-être les animosités antérieures avec Maximien, comme Lactance le suggère, mais dont on ne connaît pas le sujet, peut-être la manque de déférence du beau-fils, qui ne voulait pas honorer son beau-père à travers l'*adoratio purpurae*, ou peut-être – plus plausiblement – l'ascension de Maxence en ignorant les principes «constitutionnels» de la Tétrarchie, comme le même Lactance semble l'indiquer.

8. La présence dans les troupes romaines des soldats chrétiens (p. 95, 113, 143, 179, 180), spécialement parmi des *equites singulares*, originaires «de l'Afrique fortement christianisée» (p. 125), «[l']une des provinces de l'empire très peuplée par les chrétiens» (p. 95); ensuite, la désertion des soldats chrétiens des unités commandées par Sévère et Galère (p. 95-98, 101, 112, 143-144, 179) juste parce que Maxence était «un empereur chrétien» (p. 94), un «prince chrétien» (p. 95), «un empereur pro chrétien» (p. 143, 144); finalement, l'attitude de sympathie envers lui en avril 308, lorsque son père, Maximien, a essayé de le déposséder de la pourpre impériale (p. 99-101), cette solidarité étant expliquée par «la sympathie manifeste de l'empereur envers les chrétiens» (p. 101) et par son caractère «pacifique» (p. 144) agréé par les soldats chrétiens (p. 143-144). Pourtant, l'examen non-ten-

dancieux des sources ne supporte pas les arguments mentionnés ci-dessus. Aucune des sources ne dit que les soldats de Maxence provenaient de l'Afrique profondément christianisée. En ce qui concerne le motif de la désertion, celui-ci est beaucoup plus mondain que celui énoncé par l'auteur: les soldats ont quitté les unités pour l'argent. Dans ce contexte, nous ne pouvons pas éviter une question logique: pourquoi, en octobre 312, les soldats de Maxence – chrétiens et dévoués à leur prince, qui partageait leur foi – n'ont-ils pas quitté leurs drapeaux pour passer à d'autres drapeaux, «christianisés», mais ils ont lutté avec toute abnégation, surtout les *clibanarii* et les *equites singulares* (spécialement les *Maures*), contre Constantine?

Il y a d'autres aspects, aussi, qui nous font demander si Maxence a été vraiment chrétien: la divinisation de son père, de son propre fils Romulus et leur inscription dans la galerie des divi – des aspects bien-connus du culte impérial au IIIe siècle, qui visaient la sacralisation de la personne des empereurs qui étaient arrivés au trône avec l'aide des militaires; la dédicace du temple de Jupiter Stator (selon certains, des *Pénates*) à son fils Valérius Romulus, disparu prématurément; l'idéologie religieuse païenne transmise par des monnaies; la restauration du temple de Vénus et de Rome; le symbolisme religieux du complexe architectural basilique-temple de Rome et de Vénus; le heron sur Via Appia «destiné à une divinité», d'après l'auteur (p. 137), c'est-à-dire à Maxence même, divinisé; l'association de lui-même et de Valérius Romulus avec le modèle Romulus-Rémus, comme descendants de Marte, conditores et conservatores de Rome, raison pour laquelle il a été ironisé après sa mort, comme *falsus Romulus*. Enfin, l'auteur écrit que «les auteurs antiques ne mentionnent aucune apostasie de Maxence» (p. 152). Pourtant, à la page 174, après faire totalement confiance aux sources antiques, il affirme que, le 26 octobre 312, en considérant le danger constantinien et après écouter ses conseillers païens qui lui disaient de reprendre la liaison avec «les dieux abandonnés», Maxence «a offert des sacrifices, a pris les auspices et consulté les livres sibyllines», un comportement qui «marquait l'abandon du christianisme». «D'aucune manière» un «chrétien véritable» (*verus Christianus*) – pour utilisé les mots de Pline le Jeune – n'aurait-il procédé ainsi, même compte tenant du risque de perdre le trône, puisque la pratique de ces rituels-là aurait été une preuve du faux caractère de sa foi, et, dans ce cas, de la labilité du personnage, ce qui est en désaccord avec les descriptions antérieures de Maxence (voir p. 85 et 112-113). Eusèbe n'aurait pas perdu l'occasion d'ajouter une nouvelle preuve de la fausse foi du «tyran», un fait reconnu, d'ailleurs, par M. Donciu, aussi (p. 152). En conclusion, les sources ne mentionnent pas l'apostasie de Maxence; puisqu'il n'avait jamais été chrétien, il n'aurait pas pu renoncer publiquement au christianisme.

Ainsi, nous pensons que le problème du christianisme de Maxence ou, plutôt, des informations desquelles on pourrait déduire son éventuel christianisme reste toujours ouvert. Si l'empereur a soutenu, protégé ou encouragé la nouvelle religion, il en a dû avoir de multiples raisons. Sans doute, les raisons politiques ont dominé, mais celles spirituelles ne sont pas négligeables, non plus. Dans une période d'ambiguïté religieuse, d'incertitudes et de recherches, mais aussi de convergences entre les deux spiritualités – païenne et chrétienne –, il nous semble irréaliste de trancher définitivement à la faveur d'une foi, d'autant plus lorsqu'il s'agit d'un homme politique, comme Maxence. Le «modèle» en est Constantine même.